

ΙΣΤΟΡΙΑ.— Οί όρισμοί τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Τὰ «Πολιτικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ μοναδικὴ συστηματικὴ μελέτη με θέμα τὴν ὄντολογία, τὴ φαινομενολογία, τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν ἀξιολόγηση τῆς πόλεως (=κράτους) ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ἰδέα τοῦ συγγραφέα τῶν «Πολιτικῶν» περὶ πόλεως ἀπὸ τὶς πιὸ πάνω ἀπόψεις, καθὼς καὶ ὡς προϊόντος καὶ παραγωγῆς μιᾶς δυναμικῆς, μᾶς ἀποκαλύπτεται διὰ μέσου: α) τῶν ὀρισμῶν ποὺ δίνει στὴν πόλη· β) τῆς ἀναλύσεως τῆς πόλεως σὲ μέρη· γ) τοῦ συσχετισμοῦ πόλεως καὶ πολιτεύματος· δ) τῆς τοποθετήσεως τῆς πόλεως σὲ σχέση μ' ἄλλα κοινωνικὰ μορφώματα.

Οἱ μελετητὲς τῶν «Πολιτικῶν», τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη γενικότερα καὶ τῆς πόλεως ἀκόμη γενικότερα ἀναφέρουν ὅτι ὁ φιλόσοφος ὅρισε τὴν πόλη ἔτσι: ἡ πόλη εἶναι ἓνα εἶδος κοινωνίας, ἡ ὁποία συγκροτήθηκε ἀπὸ κώμες, ποὺ εἶναι ἐπίσης κοινωνίες· ἡ πόλη ὑπερέχει ἀπὸ τὴν κώμη, γιατί εἶναι κοινωνία κυρίαρχη, ἐπιτυγχάνει τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ ἀυτάρκειας καὶ ἐπιδιώκει τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν· τὸ «εὖ ζῆν». Αὐτὸς ὁ ὀρισμὸς διατυπώνεται σὲ δύο χωρία τῶν «Πολιτικῶν»:

1. «Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν, καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν (. . .), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας· αὕτη δ' ἐστὶν ἢ καλουμένη πόλις καὶ ἢ κοινωνία ἢ πολιτικὴ» (1252 α 1 κέξ.).

2. «Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν, γιγνομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὖσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. Διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι. . .» (1252 β 28 κέξ.).

Ἄλλὰ προσεκτικότερη μελέτη τῶν «Πολιτικῶν» δείχνει ὅτι ἡ πόλη (α) ὀρίζεται σ' αὐτὰ εἴκοσι φορὲς καὶ (β) ὑπάγεται ὄχι μόνον στὴν κατηγορία «κοινωνία», ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλες τέσσερες: «συμμετοχὴ», «πολλαπλότητα πολιτῶν», «σύνολο ἢ σύνθεση πολιτῶν», «ἰκανὸς ἀριθμὸς πολιτῶν». Ἐπὶ πλεόν αὐτῶν τῶν διαφορῶν, ποὺ ἀφοροῦν στὸ προσεχὲς γένος, στὸ ὁποῖο ὑπάγεται ἡ πόλη, παρατηροῦνται καὶ παραλλαγές ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς εἰδοποιῶν διαφορᾶς.

Στὴ συνέχεια θὰ παραθέσουμε αὐτὰ τὰ χωρία, προσέχοντας μόνον τὰ προσεχῆ γένη. Ἐπειτα θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς διατυπώσεις τῶν στοιχείων εἰδοποιῶν διαφορᾶς.

* MICHEL SAKELLARIOU, *Les définitions de la Polis par Aristote.*

ΤΑ ΠΡΟΣΕΧΗ ΓΕΝΗ

Ἡ Πόλις = Εἶδος Κοινωνίας

Ἡ πόλις ὀρίζεται ὡς εἶδος κοινωνίας ὅχι μόνον στὰ δύο χωρία πού προμνημονεύθησαν, ἀλλὰ καί σέ ἄλλα ἔξι:

3. «*Ἡ δὲ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων ἐστίν*» (1279 α 22).

4. «*. . . οὐδὲ πόλεως μέρη θετέον ὅσα ταῖς πόλεσιν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν (οὐδ' ἄλλης κοινωνίας οὐδεμιᾶς. . .)*» (1328 α 24 κέξ.) = «Δὲν πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε ὡς μέρη τῆς πόλεως, οὔτε ἄλλης κοινωνίας, ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ὑπαρξή της».

5. «*. . . ἡ δὲ πόλις κοινωνία τίς ἐστὶ τῶν ὁμοίων*» (1328 α 36 - 37). Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ ὅρος «ὁμοιοι» δὲ σημαίνει «πλήρεις πολίτες», ὅπως ἐπικράτησε νὰ λέγεται, ἀλλὰ «κοινωνοὶ εὐδαιμονίας». Ἐπειδὴ τὸ «ὁμοιοι» ἀποτελεῖ στοιχεῖο εἰδοποιοῦ διαφορᾶς, θὰ συζητήσουμε τὴ σημασία του πιὸ κάτω.

6, 7. «*Γίνεται οὖν καὶ δούλων καὶ δεσποτῶν πόλις, ἀλλ' οὐκ ἐλευθέρων, καὶ τῶν μὲν φθονούντων τῶν δὲ καταφρονούντων. Ἄ πλείστον ἀπέχει φιλίας καὶ κοινωνίας πολιτικῆς, ἢ γὰρ κοινωνία φιλικόν, . . . Βούλεται δέ γε ἡ πόλις ἐξ ἴσων εἶναι καὶ ὁμοίων ὅ τι μάλιστα, τοῦτο δ' ὑπάρχει μάλιστα τοῖς μέσοις*» (1295 β 22 κέξ.) = «Μπορεῖ νὰ ὑπάρξει πόλις ἀπὸ δούλους καὶ κυρίους. Ὅχι ὅμως πόλις πού νὰ ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ἐλευθέρους χωρισμένους σὲ δύο τάξεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἀνώτερη νὰ καταφρονεῖ τὴν κατώτερη καὶ ἡ κατώτερη νὰ φθονεῖ τὴν ἀνώτερη. Αὐτὰ τὰ συναισθήματα εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετα πρὸς τὴ φιλία καὶ τὴν πολιτικὴν κοινωνία, γιατί ἡ κοινωνία εἶναι κάτι τὸ φιλικό. . . Ἡ πόλις τείνει νὰ ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ πολίτες ἴσους καὶ ὁμοίους, γεγονός πού παρατηρεῖται στοὺς πολίτες τῆς μεσαίας τάξεως».

8. «*Ἀλλὰ μὴν οὐδ' εἰ τοῦτο ἄριστόν ἐστι, τὸ μίαν ὅ τι μάλιστ' εἶναι τὴν κοινωνίαν, οὐδὲ τοῦτ' ἀποδείκνυσθαι φαίνεται κατὰ τὸν λόγον, ἐὰν πάντες ἅμα λέγωσι τὸ ἐμὸν καὶ τὸ μὴ ἐμὸν· τοῦτο γὰρ οἶεται ὁ Σωκράτης σημεῖον εἶναι τοῦ τὴν πόλιν τελέως εἶναι μίαν*» (1261 β 16 κέξ.). Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει ἰδέα πού ὁ Πλάτων ἐκφράζει διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σωκράτη καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἰδανικὴ πόλις πρέπει νὰ ἔχει πλήρως ἐξισωμένους πολίτες, διὰ τῆς κοινοκτημοσύνης. Στὴν ἀρχὴ τὴν ἀποκρούει ὡς πρὸς τὴν κοινωνία· ἔπειτα παρατηρεῖ ὅτι ὁ Σωκράτης ἀναφέρθηκε στὴν πόλις. Ἔτσι ἡ πόλις σχετίζεται λογικὰ μὲ τὴν κοινωνία, προφανῶς ὡς εἶδος πρὸς γένος.

Σὲ τοῦτα τὰ χωρία, καὶ σ' ἄλλα πού θὰ μνημονεύσουμε πιὸ κάτω, ὁ ὅρος «κοινωνία» ἔχει σημασία διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινή. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ ἄλλα χωρία

τῶν «Πολιτικῶν» καὶ ἄλλων ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων, ὅπου ἡ κοινωμία ἐμφανίζεται ὡς γένος ἄλλων ἐννοιῶν. Πράγματι ὁ φιλόσοφος ὑπάγει στὴν ἐννοια κοινωμία τὶς ἐννοιες: *συμμαχία, πόλις, κόμη, γένος, οἰκία, φυλέται, φράττερες, δημόται, θιασῶται* (=μέλη ομάδας πού λεγόταν θίασος καὶ ἀπένεμε λατρεία σὲ κάποιον θεό), *ὄργεῶνες* (=ἐπίσης μέλη λατρευτικῆς ομάδας), *ἐρανισταί* (=μέλη ομάδας πού λεγόταν ἐρανος), *συστρατιῶται, σύμπλοι, συναπόδημοι, πλωτῆρες* (συνεταίροι σὲ ἐπιχείρηση μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων σὲ πλοῖο), *κοινωμία ἀλλακτικαί* (=συναλλασσόμενοι), *κοινωμία χρηματιστικαί* (=κερδοσκοπικὲς ἐταιρεῖες). Τὸ εἶδος τῆς κοινωμίας πού ἦταν ἡ πόλη χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη *πολιτικὴ κοινωμία*. Οἱ μικρότερες κοινωμίες ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο ἄτομα: δύο συζύγους πρὶν ἀποκτήσουν παιδιὰ: ἓνα πωλητὴ καὶ ἓνα ἀγοραστή: δύο συνεταίρους: δύο συνταξιδιωτές. Κάθε κοινωμία ἔχει, μᾶς λέει ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης, *συνεκτικούς δεσμούς*: τὸ δίκαιον, τὴ φιλία (=ἀλληλεγγύη), τὸν κοινὸ σκοπὸ, τὸ κοινὸ συμφέρον. Ἀπὸ ὅλα τοῦτα φαίνεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔδινε στὸν ὄρο «κοινωμία» τὴν ἐννοια κάθε ομάδας ἀνθρώπων πού βρίσκονται σὲ σχέση μεταξύ τους, χωρὶς νὰ ἀποκλείει ομάδες παροδικῆς ἢ ἀσπόνδυλης, ὅπως οἱ συναλλασσόμενοι, οἱ συμπορευόμενοι.

Πόλη = Κοινωμία (= Συμμετοχὴ κάποιων σὲ κάτι)

Σ' ὀρισμένα χωρία τῶν «Πολιτικῶν» ὁ ὄρος «κοινωμία» ἔχει σημασία ἄλλη ἀπὸ αὐτὴν πού ἐπισημάναμε πιὸ πάνω: δηλώνει τὴ «συμμετοχὴ». Αὐτὸ συμβαίνει πρῶτα-πρῶτα στὸ ἀκόλουθο χωρίο:

9. «*Ἐπερ γάρ ἐστι κοινωμία τις ἢ πόλις, ἔστι δὲ κοινωμία πολιτῶν πολιτείας*» (1276 β 1 κέξ.). Ἐδῶ ἡ πόλη ὀρίζεται δύο φορὲς ὡς εἶδος κοινωμίας. Τὴ δεύτερη φορὰ ὁ ὄρος «κοινωμία» προσδιορίζεται ἀπὸ μία γενικὴ ὑποκειμενικὴ, «πολιτῶν», καὶ μία γενικὴ ἀντικειμενικὴ, «πολιτείας». Εἶναι φανερό ὅτι «κοινωμία πολιτῶν πολιτείας» δὲ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἄλλο ἀπὸ «συμμετοχὴ πολιτῶν σ' ἓνα πολίτευμα».

Πόλη = Κοινωμία (= Συμμετοχὴ κάποιων σὲ κάτι) καὶ Κοινωμία

10, 11, 12. Σὲ λίγους στίχους τῶν «Πολιτικῶν» συναντοῦμε τρεῖς διαδοχικούς ὀρισμούς τῆς πόλεως. Οἱ δύο πρῶτοι τὴν ὀρίζουν ὡς «συμμετοχὴ κάποιων σὲ κάτι», ὁ τρίτος ὡς *πολιτικὴ κοινωμία*.

Ἐπὶ τῶν πρῶτων διατυπώνεται ἔτσι: «*Ὁδὲ μὴν οὐδ' ὑπαρχόντων τούτων ἀπάντων ἤδη πόλις, ἀλλ' ἢ τοῦ εἶ ζῆν κοινωμία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι ζωῆς τελείας χάριν καὶ ἀντάρκους*» (1280 β 33 κέξ.). Ὁ ὄρος «κοινωμία» συνοδεύεται ἀπὸ τὴ γε-

νική ἀντικειμενική «τοῦ εὖ ζῆν» καὶ τὶς δοτικὲς χαριστικὲς «ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι». Ἡ γενικὴ ἀντικειμενικὴ δηλώνει τὸ ἀντικείμενο τῆς κοινωνίας, δηλαδή τῆς συμμετοχῆς, οἱ δοτικὲς χαριστικὲς δηλώνουν τὰ πρόσωπα ποὺ ὠφελοῦνται ἀπὸ αὐτὴ τῆ συμμετοχῆ. Οἱ δοτικὲς χαριστικὲς ἀντιστοιχοῦν στὴ γενικὴ ὑποκειμενικὴ τοῦ προηγουμένου παραδείγματος.

Λίγο πῶ ἀνω διαβάζουμε: «Πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους» (1281 α 1 κέξ.). Ἐδῶ ἔχουμε πάλι τὸ «κοινωνία» μαζί με γενικὲς ὑποκειμενικὲς «γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία» καὶ γενικὴ ἀντικειμενικὴ «ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους». Ἡ πόλη ὀρίζεται ὡς συμμετοχὴ γενῶν καὶ κωμῶν στὴν τέλεια καὶ αὐτάρκη ζωή.

Σχεδὸν χωρὶς διακοπὴ ἀκολουθοῦν τοῦτες οἱ γραμμὲς: «Τῶν καλῶν ἄρα πράξεων χάριν θετέον εἶναι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, ἀλλ' οὐ τοῦ συζῆν· διόπερ ὅσοι συμβάλλονται πλεῖστον εἰς τὴν τοιαύτην κοινωνίαν, τούτοις τῆς πόλεως μέτεστι πλεῖον. . .» (1281 α 4 κέξ.). Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε τὴ διατύπωση «πολιτικὴ κοινωνία», ποὺ εἶναι σύμπτυξη τοῦ ὀρισμοῦ τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας, καὶ διαδοχικὴ ἔκφορὰ τοῦ «κοινωνία» καὶ τοῦ «πόλις» κατὰ τρόπο ποὺ ἐξυπακούει τὸν ἴδιον ὀρισμό.

Πόλη = Πληθος (πολλαπλότητα πολιτῶν)

Οἱ ἄλλες τρεῖς ἔννοιες «πολλαπλότητα τῶν πολιτῶν», «σύνολο ἢ σύνθεση πολιτῶν» καὶ «ἰκανὸς ἀριθμὸς πολιτῶν» ἐκφράζονται με ἓνα μόνον ὄρο: «πληθος». Αὐτὸς ὁ ὄρος ἐξειδικεύεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα.

13. «Καίτοι φανερόν ἐστιν ὡς προοῦσα καὶ γνομένη μία μᾶλλον οὐδὲ πόλις ἔσται· πληθος γάρ τι τὴν φύσιν ἐστὶν ἡ πόλις. . . Οὐ μόνον δ' ἐκ πλειόνων ἀνθρώπων ἐστὶν ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ εἶδει διαφερόντων, οὐ γὰρ γίνεται πόλις ἐξ ὁμοίων» (1261 α 18 κέξ.). Καὶ σὲ τοῦτο τὸ χωρίο ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει τὴν πλατωνικὴ ἀποψη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πόλη πρέπει νὰ ἀποκτήσει ὁμοιογένεια με τὴν κοινοκτημοσύνη καὶ τὴν ἐξίσωση τῶν πολιτῶν: ἂν ἡ πόλη ἐνοποιηθεῖ, ἀντιλέγει ὁ Ἀριστοτέλης, θὰ πάψει νὰ εἶναι πόλη, γιατί ἡ πόλη εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς πληθος· ἡ πόλη συγκροτεῖται ὄχι ἀπλῶς ἀπὸ πολυἀριθμους ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικούς· πόλη ὁμοίων ἀνθρώπων δὲν ὑπάρχει. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ὄρος «πληθος» ἀντιτίθεται στὴν ἔκφραση «μία πόλις», δηλαδή «ἐνιαία, ἐνοποιημένη, ὁμοιογενής»: ἄρα πληθος σημαίνει τὴν «ἀνομοιογένεια». Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὀδηγεῖ καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ πόλη συγκροτεῖται ὄχι ἀπὸ ὁμοίους, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικούς ἀνθρώπους.

14. «Δεῖ μὲν γὰρ εἶναι πως μίαν καὶ τὴν οἰκίαν καὶ τὴν πόλιν, ἀλλ' οὐ πάντως. . . Ἀλλὰ δεῖ πληθος ὄν. . . διὰ τὴν παιδείαν κοινήν καὶ μίαν ποιεῖν» (1263 β 30 κέξ.).

Ἄριστοτέλης κάνει μιὰ παραχώρηση: ἔστω, ἄς γίνει κάπως ὁμοιογενέστερη ἡ πόλις· ἐπειδὴ ὅμως εἶναι πλήθος, δηλαδὴ ἀνομοιογενῆς, ἀπὸ φύση, ἡ σχετικὴ ὁμοιογένεια τῶν μελῶν τῆς πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ διὰ τῆς παιδείας (καί, ἐννοεῖται, στὸν τομέα τῆς παιδείας).

Πόλις = Πλήθος (Σύνολο ἢ σύνθεση) πολιτῶν

15. «... ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλήθος ἐστὶ» (1274 β 42). Ὅτι ὁ ὅρος «πλήθος», σὲ τοῦτον τὸν ὀρισμὸ τῆς πόλεως, σημαίνει «σύνολο ἢ καὶ σύνθεση πολιτῶν», φαίνεται ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ ἐπόμενα. Ὁ Ἄριστοτέλης θέτει τὸ πρόβλημα τί εἶναι ἡ πολιτεία (=τὸ πολίτευμα). Ἀπὸ ἐκεῖ ἄγεται στὸ πρόβλημα: ἀπὸ ποιά στοιχεῖα συγκροτεῖται ἡ πόλις; Σύγχρονα σκέπτεται ὅτι αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι οἱ πολῖτες καὶ χωρὶς διακοπὴ ἐξηγεῖ «γιατί ἡ πόλις εἶναι κάποιο πλήθος πολιτῶν». Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ὅρος «πλήθος» παίρνει περιεχόμενο ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι οἱ πολῖτες εἶναι συστατικὰ τμήματα τῆς πόλεως.

Πόλις = Πλήθος (ἰκανὸς ἀριθμὸς) πολιτῶν

16. «... πόλιν δὲ τὸ τῶν τοιούτων πλήθος ἰκανὸν πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς, ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν» (1275 β 20 21). Τὸ πλήθος τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ εἶναι τόσο μεγάλο, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει τὴν αὐτάρκεια τῆς πόλεως.

Πόλις = Πλήθος (Σύνθεση πολιτῶν) καὶ Κοινωνία

17, 18. «Ἡ γὰρ πόλις πλήθος ἐστὶ οὐ τὸ τυχόν, ἀλλὰ πρὸς ζωὴν αὐταρκες, ὡς φαμέν, ἐὰν δέ τι τυγχάνῃ τούτων ἐκλείπον, ἀδύνατον ἀπλῶς αὐτάρκη τὴν κοινωνίαν εἶναι ταύτην» (1328 β 16 - 18). Μέσα σὲ λίγες γραμμὲς ἔχουμε δύο ὀρισμοὺς τῆς πόλεως: πρῶτα ὡς πλήθος, ἔπειτα ὡς κοινωνίας. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «πλήθος» ὡς «σύνθεσης» ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ «τυχόν»: ἡ πόλις δὲν εἶναι τυχαῖο πλήθος, ἀλλὰ κτλ. Ὁ ὅρος «πλήθος» ποὺ ὑπονοεῖται μετὰ τὸ ἀλλὰ πρέπει νὰ σημαίνει «πλήθος ὀργανικό, ὀργανισμός, σύνθεση».

Ὅρισμοὶ τῆς Πόλεως, ὅπου συνυπάρχουν οἱ ὅροι Κοινωνία καὶ Πλήθος

19. Ἀνάμεσα στὰ ἐπιχειρήματα ποὺ διατυπώνονται ἐναντίον τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας ὅτι οἱ πολῖτες πρέπει νὰ ἐξομοιωθοῦν μεταξύ τους σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ

γίνουν ένα άτομο, είναι και τοῦτο: τὸ ἄτομο διαθέτει μικρότερο βαθμὸ ἀυτάρκειας ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ἢ οἰκογένεια μικρότερο βαθμὸ ἀυτάρκειας ἀπὸ τὴν πόλη· ἀλλὰ πόλη ὑπάρχει ὅταν ἡ «κοινωνία τοῦ πλήθους» εἶναι ἀυτάρκης (1261 β 7 κέξ.). Ἐδῶ τὸ «πλήθος» φαίνεται νὰ σημαίνει «πολίτες»: ἔτσι «κοινωνία πλήθους» ἰσοδυναμεῖ μὲ «κοινωνία πολιτῶν». Δηλαδή ἐξυπακούεται ὁ ὀρισμὸς τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας.

20. Στὴ μεγάλη συζήτηση γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν τῆς ἰδανικῆς πόλεως λέγεται καὶ τοῦτο: μία πόλη ἐμφανίζεται μόλις ἀποκτήσει τόσο πλῆθος, ὅσο χρειάζεται, γιὰ νὰ γίνῃ ἀυτάρκης σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας» (1326 β 8 - 9). Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ ὅρος «πλήθος» σημαίνει ὀλοφάνερα «πληθυσμὸς». Ὁ ὀρισμὸς τῆς πόλεως δὲ βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν ἔκφραση, πὺ ἀφορᾷ μόνον σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πόλεως, ἀλλὰ στὴ διατύπωση «πολιτικὴ κοινωνία», πὺ, ὅπως ἔχουμε δεῖ, συναρεῖ τὸν ὀρισμὸ τῆς πόλεως ὡς εἶδους κοινωνίας.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΙΔΟΠΟΙΟΥ ΔΙΑΦΟΡΑΣ

Τώρα θὰ προσέξουμε τὰ στοιχεῖα εἰδοποιοῦ διαφορᾶς πὺ συνοδεύουν τὰ προσεχῆ γένη: κοινωνία, συμμετοχὴ, πολλαπλότητα τῶν πολιτῶν, σύνθεση ἢ σύνολο πολιτῶν, ἱκανὸς ἀριθμὸς πολιτῶν.

Α. Μὲ γνώμονα τὴ διατύπωση τῆς εἰδοποιοῦ διαφορᾶς οἱ ὀρισμοὶ τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας διακρίνονται σὲ τρεῖς ομάδες. Στὴν πρώτη ὑπάγονται οἱ ὀρισμοὶ ἐκεῖνοι, ὅπου τὸ γένος «κοινωνία» εἰδοποιεῖται ἐπιμεριζόμενο σὲ ὑποδεέστερες «κοινωνίες» (1, 2)· ἡ δευτέρη ομάδα περιλαμβάνει ὀρισμούς, ὅπου τὸ γένος «κοινωνία» εἰδοποιεῖται ὡς σύνθεση ἀτόμων (3, 5, 6, 7, 12)· οἱ ὀρισμοὶ τῆς τρίτης ομάδας δὲν ἀναφέρουν τίποτε ὡς πρὸς τὴ συγκρότηση τῆς πόλεως (4, 8, 18, 19, 20).

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο ὀρισμοὺς τῆς πρώτης ομάδας (1) λέει: ἡ πόλη εἶναι κοινωνία πὺ περιέχει ὅλες τὶς ἄλλες, εἶναι ἀυτεξούσια καὶ κατατείνει στὸ ὑπέρτατο ἀγαθόν. Ὁ δεύτερος ὀρισμὸς (2) ὀνομάζει τὶς κῶμες ὡς τὶς κοινωνίες πὺ ὑπάγονται ἄμεσα στὴν πόλη καὶ συνεχίζει: αὐτὴ ἡ κοινωνία εἶναι «τέλειος» (ἐπίθετο πὺ σημαίνει σύγχρονα «ὀλοκληρωμένη» καὶ «τελειωτικὴ»), φθάνει στὴν ἀνωτάτη βαθμίδα ἀυτάρκειας καὶ πραγματοποιεῖ τὸ «εὖ ζῆν» τῶν μελῶν της. Οἱ ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δύο ὀρισμοὺς εἶναι ὀλοφάνερες. Ὁ πρῶτος ὑπάγει στὴν πολιτικὴ κοινωνία ὅλες τὶς κατώτερες κοινωνίες, χωρὶς νὰ τὶς ὀρίσει· ὁ δεύτερος ὑπάγει ρητὰ ὑπὸ τὶς πόλεις τὶς κοινωνίες πὺ εἶναι οἱ κῶμες, οἱ ὀποῖες, ὅπως λέγεται λίγους στίχους πῶ πάνω, περιλαμβάνουν κοινωνίες μικρότερες καὶ κατώτερες, τὶς οἰκογένειες. Στὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ τοῦ πρώτου ἀναποκρίνεται τὸ «εὖ ζῆν» τοῦ δευτέρου. Ὁ δεύτερος ἔχει ἐπὶ πλεόν τοῦ πρώτου τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς πόλεως ὡς

κοινωνίας ολοκληρωμένης και τελειωτικής, καθώς και τὸν συναφῆ μὲ αὐτὸν χαρακτηρισμὸ τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας πού τερματίζει τὴν κλίμακα τῶν κοινωνιῶν. Ἀλλὰ τοῦτοι οἱ χαρακτηρισμοὶ δὲν εἶναι πρωτογενεῖς, ἀλλὰ συνέπειες τῆς αὐτοδυναμίας και αὐταρκειᾶς τῆς πόλεως, καθὼς και τῆς πραγματοποιήσεως μέσα σ' αὐτὴν τοῦ «εὖ ζῆν» ἢ ὑπερτάτου ἀγαθοῦ.

Οἱ ὀρισμοὶ πού ἀναλύουν τὴν πολιτικὴ κοινωνία, ὅχι σὲ ὑποδεέστερες κοινωνίες, ἀλλὰ σὲ ἄτομα εἶναι τέσσερες (3, 5, 6, 7). Ἰσάριθμες εἶναι και οἱ ἀπόψεις πού ἐκφράζουν σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀτόμων, γεγονὸς πού ἐπηρεάζει τὸ πλάτος τῆς πόλεως. Ὁ εὐρύτερος (6) ὑπάγει στὴν πόλη και τοὺς δούλους. Λιγότερο πλατὺς εἶναι ἐκεῖνος (3) πού περιορίζει τὴν πόλη στοὺς ἐλευθέρους. Ἀκόμη πιὸ στενὸς εἶναι ἐκεῖνος (5) πού λέει ὅτι ἡ πόλη εἶναι κοινωνία «ὁμοίων». Ὁ ὅρος «ὁμοιοι» μαρτυρεῖται συγκεκριμένα γιὰ τὴ δήλωση τῶν πολιτῶν τῆς Σπάρτης, δηλαδὴ πολιτῶν μὲ ἴσα δικαιώματα και συγχρόνως πλήρων πολιτῶν σ' ἀντίθεση πρὸς τοὺς ὑπομεινούς. Οἱ ἐρευνητὲς δίνουν τὴν τελευταία ἀπὸ αὐτὲς τὶς σημασίες και στὸ «ὁμοίων» τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου. Ἀλλὰ τὰ συμφραζόμενα ὅχι μόνον ἀντιστέκονται σ' αὐτὴν, ἀλλὰ και ὀδηγοῦν σὲ μία ἄλλη: Πρὶν ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας «ὁμοίων», ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι οἱ κοινωνοὶ κάθε κοινωνίας πρέπει νὰ ἔχουν κάτι κοινὸ, ἔστω και ἂν δὲν τὸ μοιράζονται ἐξ ἴσου. Συμπληρώνει τὸν ὀρισμὸ λέγοντας ὅτι ἡ κοινωνία τῶν «ὁμοίων» ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἀρίστη δυνατὴ ζωὴ, πού σὲ λίγο ταυτίζει μὲ τὴν εὐδαιμονία. Καὶ συνεχίζει: Συμβαίνει ἄλλοι νὰ μετέχουν στὴν εὐδαιμονία πλήρως, ἄλλοι νὰ μετέχουν λίγο και ἄλλοι νὰ μὴ μετέχουν καθόλου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐδῶ ἔχουμε ἐξειδίκευση ὡς πρὸς τὴν πόλη τῆς ιδέας πού διατυπώθηκε πιὸ πάνω, ὅτι οἱ κοινωνοὶ κάθε κοινωνίας πρέπει νὰ μοιράζονται, ἔστω και ἄνισα, κάτι κοινὸ. Στὴν πόλη, αὐτὸ τὸ ἄνισα κοινωνούμενο κοινὸ εἶναι ἡ εὐδαιμονία. Τὸ «ὁμοιοι», στὴν περίπτωσή τῆς πόλεως, ἀντιστοιχεῖ στὸ «κοινωνοὶ» τῆς εὐρύτερης ἔννοιας κοινωνία. Ἡ ὁμοιότητα τῶν «ὁμοίων» δὲν εἶναι λοιπὸν ἰσότητα, ἀλλὰ συμμετοχὴ, ἔστω και ἄνιση. Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ πού στὴν κοινωνία τύπου πόλεως μοιράζονται ἄνισα τὴν εὐδαιμονία; Προφανῶς ὅχι μόνον οἱ πλήρεις πολίτες, γιατί ἐνοεῖται ὅτι αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού μετέχουν στὴν εὐδαιμονία πλήρως, ἀλλὰ ὅλοι οἱ πολίτες. Τὸ πλάτος τῆς πόλεως στενεύει ἀκόμη περισσότερο μὲ τὸν τέταρτο ὀρισμὸ αὐτῆς τῆς ομάδας (7), κατὰ τὸν ὅποιον ἡ πόλη τείνει νὰ ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερους ἴσους και ὁμοίους. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει ἀμέσως και ρητὰ τί ἐνοεῖ μὲ αὐτὰ τὰ ἐπίθετα: τοὺς μέσους πολίτες.

Οἱ ὀρισμοὶ πού δὲν ἀναλύουν τὴν πολιτικὴ κοινωνία σὲ ὑποδεέστερες κοινωνίες ἢ σὲ ἄτομα εἶναι πέντε. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς λένε ὅτι ἡ πόλη εἶναι κοινωνία αὐτάρκης (18, 19): οἱ ἄλλοι περιορίζονται νὰ χαρακτηρίσουν τὴν πόλη κοινωνία,

χωρίς να προσθέσουν τὸ παραμικρὸ στοιχείο εἰδοποιουῦ διαφορᾶς (4, 8, 20).

Β. Οἱ ὀρισμοὶ τῆς πόλεως μετὰ προσεχῆς γένος τὴν ἔννοια τῆς «συμμετοχῆς» διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες. Δύο μιλοῦν γιὰ συμμετοχὴ ομάδων (10, 11), ἕνας γιὰ συμμετοχὴ ἀτόμων (9). Βρίσκουμε δηλαδὴ τὴν ἴδια κατανομὴ πού συναντήσαμε στοὺς ὀρισμοὺς μετὰ προσεχῆς γένος τὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας (ομάδας).

Κατὰ τὸν πρῶτον ὀρισμὸ τῆς πρώτης ομάδας (10), πόλη εἶναι ἡ συμμετοχὴ οἰκιῶν καὶ γενῶν στὸ «εὖ ζῆν» κατὰ τὸν δεύτερον (11), πόλη εἶναι ἡ συμμετοχὴ γενῶν καὶ κωμῶν στὴν τέλεια καὶ αὐτάρκτη ζωὴ. Ἡ μνεία οἰκιῶν καὶ γενῶν, στὸν πρῶτον ὀρισμὸ, ἀνταποκρίνεται στὴ θεωρία πού διατύπωσε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχὴ τῶν «Πολιτικῶν», κατὰ τὴν ὁποία ἡ πόλη ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ κῶμες, πού εἶχαν σχηματισθεῖ ἀπὸ οἰκογένειες. Ἡ μνεία γενῶν καὶ κωμῶν, στὸν δεύτερον ὀρισμὸ, ἀνταποκρίνεται σ' ἄλλη ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κῶμες ἦσαν οἰκισμοὶ ἀντιστοιχῶν γενῶν. Οἱ ἔννοιες «εὖ ζῆν», στὸν ἕνα, καὶ «ζωὴ τελεία καὶ αὐτάρκτης», στὸν ἄλλον, μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας.

Ὁ μοναδικὸς ὀρισμὸς πού παρουσιάζει, ὄχι ομάδες, ἀλλὰ ἄτομα ὡς ὑποκείμενα τῆς «συμμετοχῆς» τὰ ταυτίζει μετὰ τοὺς πολίτες. Ὁ ἴδιος διαφέρει ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς συμμετοχῆς. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ «εὖ ζῆν» ἢ τὴν τέλεια καὶ αὐτάρκτη ζωὴ, ἀλλὰ γιὰ τὸ πολίτευμα: πόλη εἶναι ἡ συμμετοχὴ πολιτῶν σ' ἕνα πολίτευμα (9).

Γ) Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ὀρισμοὺς τῆς πόλεως ὡς πλήθους (=πολλαπλότητας) προσθέτει τὴ διασάφηση ὅτι πρόκειται γιὰ πλῆθος (=πολλαπλότητα) ἀτόμων (13). Ὁ ἄλλος δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν προσθήκη (14): ἐξυπακούει ὅμως καὶ αὐτὸς τὴν ἴδια ἰδέα, γιατί ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ πολλαπλότητα μπορεῖ νὰ υπερβληθεῖ μόνο μετὰ τὴν παιδεία, ἢ ὁποία, καὶ ὅταν παρέχεται ὁμαδικά, γίνεται δεκτὴ καὶ ἀφομοιώνεται κατ' ἄτομο.

Δ) Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο ὀρισμοὺς τῆς πόλεως ὡς πλήθους (= συνόλου, συνθέσεως) ἐξειδικεύει αὐτὸ τὸ προσεχῆς γένος μετὰ τὴ γενικὴ πολιτῶν (15). Μᾶς λέει λοιπὸν ρητὰ ὅτι ἡ πόλη εἶναι σύνολο ἢ σύνθεση πολιτῶν.

Ὁ ἄλλος δὲν ἔχει ἀντίστοιχη ρητὴ ἐξειδίκευση (17). Ἀλλὰ τὰ συμφραζόμενα εἶναι ἀρκετὰ ἐνδεικτικά: Ἡ παραγωγὴ τροφῆς, οἱ τέχνες, τὰ πολεμικά, ἡ χρημάτων εὐπορία, ἡ ἐπιμέλεια τῶν θείων, ἡ δικαιοσύνη εἶναι «ἔργα» πού χρειάζεται κάθε πόλη, γιατί ἡ πόλη εἶναι πλῆθος ὄχι τυχαῖο κτλ. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ «ἔργα» τελοῦνται ὄχι μόνον ἀπὸ πολίτες, ἀλλὰ καὶ ἄλλους. Στὴν ἐπιμέλεια τῶν θείων μετέχει καὶ ὁ γυναικεῖος πληθυσμὸς. Ὁ ἴδιος μετέχει ἐπίσης στὴν παραγωγὴ τροφῆς, ὅπου ἐργάζονται, ἐπὶ πλέον τῶν ἐλευθέρων, οἱ δοῦλοι. Ἄρα σὲ τοῦτον τὸν ὀρισμὸ τὸ πλῆ-

θος περιλαμβάνει τις γυναίκες και τους δούλους. 'Ο ίδιος όρισμός διαφέρει από τον προηγούμενο και γιατί έχει ένα στοιχειό ειδιοποιού διαφορᾶς πού λείπει από εκείνον: τὸ πλῆθος χαρακτηρίζεται «ὄχι τυχαῖο, ἀλλὰ αὐτάρκες».

Ε) Τέλος ὁ μοναδικός όρισμός τῆς πόλεως ὡς πλῆθος (=ϊκανοῦ ἀριθμοῦ) συμπληρώνεται μὲ τὴν ειδιοποιό διαφορά: «πολιτῶν, τόσων ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ εὐτυχία τους» (16).

Τὰ στοιχεῖα ειδιοποιού διαφορᾶς πού συναντοῦμε στοὺς ἀριστοτελικούς όρισμούς τῆς πόλεως διακρίνονται σὲ τέσσερες κατηγορίες: ἄλλα εἶναι ὄντολογικά, ἄλλα ἀξιολογικά, ἄλλα δεοντολογικά, ἄλλα τελολογικά. 'Οντολογικά εἶναι οἱ μνεῖες ὁμάδων ἢ ἀτόμων ὡς συστατικῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Προφανῶς ἀξιολογικοὶ ἢ δεοντολογικοὶ εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῆς πόλεως: ὡς κοινωνίας ὀλοκληρωμένης και τελειωτικῆς, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ αὐτάρκεια, και ὅπου πραγματοποιεῖται ἡ τάση πρὸς τὸ «εὖ ζῆν». ἐπίσης ὡς συμμετοχῆς κάποιων στὸ «εὖ ζῆν», στὴν τέλεια και αὐτάρκη ζωὴ ἀκόμη ὡς συνόλου, μέσα στὸ ὅποῖο ἐξασφαλίζεται ἡ αὐτάρκεια· τέλος ὡς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ πολιτῶν, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ εὐτυχία τους. Τελολογικά στοιχεῖα εἶναι οἱ διακηρύξεις ὅτι ἡ πόλις εἶναι κοινωνία πού ἐπιδιώκει τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ· πού δημιουργεῖται, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπιβίωση τῶν μελῶν της· πού ἔχει σκοπὸ τὴν καλύτερη ζωὴ τους ἢ τὴν εὐδαιμονία τους· πού στοχεύει στὶς εὐγενικὲς πράξεις· πού τείνει νὰ ἀποτελεσεθεῖ ἀπὸ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους και ὁμοίους πολίτες.

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἐνας ἀπὸ τοὺς βασικούς κανόνες τοῦ ὀρθοῦ όρισμοῦ εἶναι τοῦτος: ἡ ὀριστέα ἔννοια και ἡ ἔννοια τοῦ προσεχοῦς γένους πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια κλίμακα ἔννοιῶν· μὲ ἄλλα λόγια ἡ ὀριστέα ἔννοια πρέπει νὰ περιέχεται στὸ πλάτος τοῦ προσεχοῦς γένους: π.χ. ὁ λέων εἶναι ζῶο αἰλουροειδές. Μὲ αὐτὸν τὸν κανόνα συμφωνοῦν ὁ όρισμός τῆς πόλεως ὡς κοινωνίας και, μὲ κάποια ἔλαστικότητα, ὡς συνόλου ἢ συνθέσεως, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ταυτόσημος μὲ τὸν όρισμὸ ὡς κοινωνίας. Οἱ ἔννοιες τῆς συμμετοχῆς, τῆς πολλαπλότητας, τοῦ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ δὲν περιέχουν τὴν ἔννοια τῆς πόλεως, δηλαδὴ δὲν εἶναι προσεχῆ γένη της κατὰ κυριολεξία. Ἐναφέρονται σὲ συστατικὰ τῆς πόλεως: κῶμες, γένη, οἰκογένειες, ἄτομα. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ταυτόσημες. Καθεμιὰ ἐκφράζει ἄλλη κατάσταση: α) τὴ συμμετοχὴ τῶν συστατικῶν τῆς πόλεως (ὁμάδων ἢ ἀτόμων) στὸ «εὖ ζῆν» ἢ στὸ πολίτευμα· β) τὴν ἀνομοιογένεια ἢ πολλαπλότητα τῶν πολιτῶν· γ) τὴν ἐπάρκεια τοῦ ἀριθμοῦ τους πρὸς ἐπίτευξη ἑνὸς ἀποτελέσματος. Συγκρινόμενες μεταξύ τους αὐτὲς οἱ καταστάσεις δὲν ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα, ἀλλὰ συμπληρώνονται. Ὅλες μαζί ἐκφράζουν προϋποθέσεις γιὰ

τῆ δημιουργία καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλεως. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ ὀρισμοὶ τῆς πόλεως (α) ὡς συμμετοχῆς κάποιων σὲ κάτι, (β) ὡς ἀνομοιογένειας τῶν πολιτῶν καὶ (γ) ὡς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ πολιτῶν ἀνήκουν στὰ εἶδη τῶν περιγραφικῶν καὶ γενετικῶν ὀρισμῶν. Οἱ ὀρισμοὶ αὐτῶν τῶν εἰδῶν δὲν εἶναι οἱ ἄριστοι· ἔχουν ὅμως κάποια χρησιμότητα.

Ἄπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὡς τὸ σημεῖο, ὅπου φθάσαμε, προσέξαμε μονόπλευρα τὶς διαφορὲς ποὺ διακρίνουν τὰ προσεχῆ γένη: κοινωνία, συμμετοχὴ, πολλαπλότητα, σύνθεση, ἱκανὸς ἀριθμὸς. Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοήσουμε καὶ τὰ κοινὰ σημεῖα τους. Ὁ ὅρος «κοινωνία» ἐπὶ πλεόν τῆς σημασίας «ὀργανωμένη ομάδα, κοινότητα» διατηροῦσε τὴν ἀρχικὴν σημασίαν του «συμμετοχῆ» ποὺ ἐκφραζόταν μὲ τὸν ἴδιον ὄρο. Ἐξ ἄλλου ὁ ὀρισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πόλιν «κοινωνία ὁμοίων» ἐντάσσεται σὲ συμφραζόμενα ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ «ὅμοιοι» κοινωνοῦν εὐδαιμονίας, γεγονὸς ποὺ πλησιάζει αὐτὸν τὸν ὀρισμὸν σ' ἐκείνους τοὺς ἄλλους ποὺ λένε ὅτι πόλις εἶναι ἡ συμμετοχὴ κάποιων σὲ κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν πόλιν (πολίτευμα, «εὐ ζῆν», «ζωὴ τελεία καὶ αὐτάρκης»). Ἡ ἔννοια τῆς «κοινωνίας» μπορεῖ νὰ συμβιβασθεῖ ἐπίσης μὲ τὶς ἔννοιες «ἀνομοιογένεια ἢ πολλαπλότητα», «σύνολο ἢ σύνθεση», «ἱκανὸς ἀριθμὸς». Πράγματι αὐτὲς οἱ ἔννοιες μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ὡς προσδιορισμοὶ τῆς ἔννομιας «κοινωνίας» προκειμένου νὰ περιορισθεῖ τὸ πλάτος της, ὥστε νὰ συμπέσει μὲ τὸ πλάτος τῆς ἔννομιας «πόλις». Ἔτσι ἡ πόλις ὀρίζεται ὡς «κοινωνία ἀνομοιογενῆς ἢ πολλαπλῆς», ὡς «κοινωνία σύνθετη», ὡς «κοινωνία μὲ ἀρκετὸ ἀριθμὸν πολιτῶν». Δηλαδή οἱ ἔννοιες προσεχοῦς γένους στοὺς ὀρισμοὺς τῆς πόλεως ὡς «πολλαπλότητας», «συνόλου ἢ συνθέσεως», «ἱκανοῦ ἀριθμοῦ» μποροῦν νὰ εἶναι καὶ στοιχεῖα εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τῆς ἔννομιας «κοινωνίας».

Ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα εἰδοποιοῦ διαφορᾶς ποὺ εἰσάγει ὁ Ἄριστοτέλης σὲ διαφοροὺς ὀρισμοὺς τῆς πόλεως, παρατηροῦμε ὅτι τὰ ἀξιολογικὰ ἢ δεοντολογικὰ καὶ τὰ τελολογικὰ εἶναι σταθερά· ἀντίθετα, τὰ ὄντολογικὰ κυμαίνονται, ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ κοινωνία ἀναλύεται ἄλλοτε σὲ ομάδες (γέννη, κῶμες) καὶ ἄλλοτε σὲ άτομα, στὴ δευτέρῃ μάλιστα περίπτωσι ποικίλλει ἡ ὀριοθέτηση τῶν ἀτόμων, ποὺ ἄλλοτε περιλαμβάνουν καὶ τοὺς δούλους, ἄλλοτε περιορίζονται στοὺς ἐλευθέρους, ἄλλοτε ταυτίζονται μὲ τοὺς πολίτες καὶ ἄλλοτε τείνουν νὰ συρρικνωθοῦν στοὺς μέσους πολίτες. Ἡ ρευστότητα τῆς σκέψεως τοῦ Ἄριστοτέλη ὡς πρὸς τὰ ὄντολογικὰ στοιχεῖα τῆς εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τῶν ὀρισμῶν τῆς πόλεως εἶναι πιὸ οὐσιαστικὴ ἀπὸ τὴν ρευστότητα ποὺ δείχνουν οἱ ἴδιοι ὀρισμοὶ ὡς πρὸς τὸ προσεχὲς γένος. Ἡ ἴδια ρευστότητα παρατηρεῖται καὶ στὶς ἀναλύσεις τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἄριστοτέλη, στὶς ὁποῖες δὲ διατυπώνονται ὀρισμοὶ της· ἐπίσης στὶς διατυπώσεις σκέψεων ἀναφορικὰ πρὸς τὶς σχέσεις πόλεως καὶ πολιτείας (=πολιτεύματος), καθὼς ἡ πόλις ἐμφανίζεται ἄλλοτε εὐρύ-

τερη από τὸ πολίτευμα καὶ ἄλλοτε ἴσου πλάτους μὲ αὐτό. Στὴ δευτέρη περίπτωση ἡ πόλις ταυτίζεται μὲ τοὺς πολίτες· στὴν πρώτη περιλαμβάνει καὶ μὴ πολίτες (μέλη τῶν οἰκογενειῶν τῶν πολιτῶν, ἢ καὶ μετοίκους, ἀκόμη, σ' ὀρισμένα χωρία, καὶ τοὺς δούλους).

Οἱ δισταγμοὶ καὶ οἱ παλινωδίες τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς πρὸς τὸ προσεχές γένος καὶ τὰ ὄντολογικὰ στοιχεῖα εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τῆς ἐννοίας πού ἐκφράζει ὁ ὄρος «πόλις» μὲ τὴ σημασία «εἶδος κράτους» ὀφείλονται βέβαια στὸ γεγονός ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν ἐπεξεργάσθηκε τὸ κείμενο τῶν «Πολιτικῶν». Για μᾶς ὅμως ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ὅση θὰ εἶχε ἓνας μοναδικὸς ὀρισμὸς αὐτῆς τῆς ἐννοίας, γιατί μᾶς ἀποκαλύπτουν διάφορες πτυχές τῆς ἀριστοτέλειας σκέψης. Ἔτσι δὲν εἶναι ἀνταγωνιστικοί, ἀλλὰ συμπληρώνονται ἀμοιβαῖα καὶ νοοῦνται ὡς σύνολα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἰσότιμοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως, δὲ μπορεῖ νὰ παραβλέψει κανεὶς ὀρισμένες ἱεραρχικὲς διαφορές. 1) Οἱ δύο πρῶτοι ὀρισμοὶ (1 καὶ 2) ὑπερέχουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους κατὰ τὸ ὅτι εἶναι ὀριμότεροι, πληρέστεροι καὶ οἱ μόνον μὴ εὐκαιριακοί. 2) Τὸ προσεχές γένος *κοινωνία* (=ὀργανωμένη ομάδα) διατυπώνεται ἢ ἐξυπακούεται δώδεκα φορὲς (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 18, 19, 20), ἐνῶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο, ἀπὸ ἄποψη συχνότητος, προσεχές γένος *κοινωνία* (=συμμετοχὴ) παρουσιάζεται τρεῖς φορὲς (9, 10, 11), ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ προσεχές γένος *πλήθος* (=σύνθεση), πού προτείνεται δύο φορὲς (15, 17), καὶ τὰ ἄλλα δύο, *πλήθος* (=πολλαπλότητα) καὶ *πλήθος* (=ἕκαστος ἀριθμὸς πολιτῶν), πού ἐμφανίζονται ἀπὸ μία φορὰ (13 καὶ 16). Ἐπὶ πλέον τῆς τόσο σημαντικῆς συχνότητάς του, τὸ προσεχές γένος *κοινωνία* (=ὀργανωμένη ομάδα) ἔχει αὐτὸν τὸ ρόλο στοὺς δύο ὀριμότερους καὶ μὴ εὐκαιριακοὺς ὀρισμοὺς τῆς πόλεως. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συνέλαβε τὴν πόλις κατ' ἐξοχὴν ὡς εἶδος *κοινωνίας* (=ὀργανωμένης ομάδας). 3) Ὡς οἱ ὀριμότεροι, οἱ πληρέστεροι καὶ οἱ μόνον μὴ εὐκαιριακοί, οἱ δύο πρῶτοι ὀρισμοὶ περιέχουν ἐπίσης τὰ ἐγκυρότερα στοιχεῖα εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τῆς πόλεως. Σύμφωνα μὲ αὐτά, ἡ πόλις εἶναι *κοινωνία* καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κῶμες ἢ γένη, εἶδη *κοινωνίας* ἀτελέστερα καὶ κατώτερα ἀπὸ τὴν πόλις, καὶ περιέχει ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη, ἀκόμη ἀτελέστερα καὶ κατώτερα, καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῆς πόλεως σὲ σχέση μὲ τίς κῶμες ἢ τὰ γένη συνίσταται σὲ τρία σημεῖα: εἶναι κυρίαρχη, φθάνει στὸν ἀνώτατο βαθμὸ αὐτάρκειας καὶ πραγματοποιεῖ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθόν, τὸ «εὖ ζῆν». Ἡ ἀνάλυση τῆς πόλεως σὲ ἄτομα, ἀντὶ τῶν κωμῶν ἢ γενῶν, καὶ οἱ διακυμάνσεις ὡς πρὸς τίς κατηγορίες αὐτῶν τῶν ἀτόμων (ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι, μόνον ἐλεύθεροι, μόνον πολίτες) ἐμφανίζονται σὲ εὐκαιριακοὺς ὀρισμοὺς.

Ἀκολούθως ἔλαβε τὸν λόγο ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Κ. Δεσποτόπουλος** καὶ εἶπε τὰ ἑξῆς:

Συγχαίρω τὸν συνάδελφο κ. Σακελλαρίου γιὰ τὴν ἐμβριθέστατη ἀνακοίνωσή του μὲ θέμα τοὺς ἀριστοτέλειους ὀρισμοὺς τῆς «πόλεως». Καὶ ἄξιζε πολλαπλᾶ νὰ ἐκτεθεῖ στὴν αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁ προβληματισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλους γύρω ἀπὸ κεντρικὸ θέμα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας του. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μαθήτευσε καὶ μελέτησε καὶ φιλοσόφησε ἐπὶ εἴκοσι χρόνια στὴν Ἀκαδημία μὲ σχολάρχην τὸν Εὐδῆμο καὶ τὸν Πλάτωνα, καὶ ὅτι, ἂν δὲν ἔγινε ποτὲ Σχολάρχης τυπικὰ τῆς Ἀκαδημίας, θεωροῦσε ὅμως τὸν ἑαυτό του, καὶ στὴν Ἄσσο τῆς Τρωάδας καὶ στὸ Λύκειο τῶν Ἀθηνῶν, ὡς Σχολάρχην τῆς αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας.

Ὁ κ. Σακελλαρίου, μὲ τὴν ἄκρα ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία του, μᾶς παρουσίασε καὶ σχολίασε ὅλα τὰ χωρία ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται κατὰ κύρια πρόθεση ἢ καὶ παρεκβατικὰ στὴν ἔννοια τῆς «πόλεως» καὶ προσπάθησε νὰ διατάξει συστηματικὰ τὶς διαφορὰς αὐτὲς προσεγγίσεις τῆς.

Ἐπιτρέπω στὸν ἑαυτό μου νὰ παρατηρήσω φιλικώτατα, — καὶ ἡ φιλικὴ συζήτησις, ἔστω καὶ μὲ κάποια διαφωνία, εἶναι στὴν ἀριστοτέλεια καὶ στὴν πλατωνικὴ παράδοσις — ὅτι, παρὰ τὴν ὀρθότητα χωριστὰ κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς σχολιαστικὰς τῶν χωρίων κρίσεις τοῦ κ. Σακελλαρίου καὶ παρὰ τὴν ἐξαντλητικὴν παρουσίαν τῶν σχετικῶν μὲ τὸ θέμα χωρίων, ἡ προσπάθεια γιὰ συστηματικὴ διάταξις τῶν λεγόμενων «ὀρισμῶν» τῆς «πόλεως», μὲ ἀναφορὰ στὸ «προσεχὲς γένος» καὶ στὴν «εἰδοποιὸν διαφορὰν», ὑπῆρξε μᾶλλον ὑπὲρ τὸ δέον αὐστηρὴ, κατὰ ὑπέρβασις τῶν ἐσκαμμένων ὡς πρὸς τὶς δυνατότητες λογικῆς συναρμογῆς τῶν καθ' ἕκαστα, ὥστε καὶ δὲν ἐπέτυχε νὰ συναγάγει καὶ νὰ ἐκθέσει μὲ τὴν ἐπιθυμητὴ σαφήνεια τὴν ἀριστοτέλεια θεωρίαν τῆς «πόλεως». Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀκρίβειας ἔβλαψε κάπως τὴν ἐπίτευξιν τῆς σαφήνειας. Ἴσως ἄλλωστε ἡ πρόθεσις τοῦ κ. Σακελλαρίου ἦταν μᾶλλον αὐτὸ ποὺ ἐπέτυχε καὶ ὄχι ὅ,τι ἐμεῖς θὰ προτιμούσαμε.

Ἡ κύρια αἰτία ὅμως γιὰ τὴν μὴ τελεσφόρησις κάπως τῆς ἐμβριθέστατης αὐτῆς ἐργασίας, δηλαδὴ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴν καθ' ἡμᾶς κατεύθυνσιν, εἶναι ὅτι ἡ προσέγγισις τῶν διάφορων ἀριστοτέλειων χωρίων ἀπὸ τὸν κ. Σακελλαρίου ὑπῆρξε πολλὰς φορὰς λογικὰ ἰσοπεδωτικὴ, παρὰ τὴν λογικὴ ἀνισοδυναμίαν τους, δηλαδὴ τὴν προέλευσίν τους ἀπὸ διάφορα στρώματα, καὶ διάφορες ἐποχὰς τῆς συγγραφῆς, τῶν *Πολιτικῶν*, ὥστε καὶ τὸν ἀντίστοιχο ἰδιαίτερον προσδιορισμὸν τους ἀπὸ τὰ «συμφραζόμενά» τους, ὅπως συχνὰ καὶ τόνισε πολὺ εὐστοχα ὁ κ. Σακελλαρίου.

* * *

Ἄς μᾶς συγχωρηθεῖ λοιπὸν νὰ ἐπιχειρήσουμε ἀποσαφήνιση κάπως τῆς ἀριστοτέλειας θεωρίας τῆς «πόλεως», χωρὶς ἄλλωστε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν πλουσιώτατη συγκομιδὴ καὶ σχολίαση χωρίων, ποὺ μᾶς χάρισε ὁ κ. Σακελλαρίου.

Ὁ ἄρτιος ὀρισμὸς τῆς «πόλεως» ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη βρίσκεται διατυπωμένος στὴ δευτέρη στήλῃ τῆς πρώτης σελίδας τῶν *Πολιτικῶν* καὶ ἀκολουθεῖ τὸν ὀρισμὸ τῶν δύο προγενέστερων φάσεων τῆς «φύσει» ἀναγωγῆς τῶν ἀνθρώπων σὲ ὀλοένα καὶ πιὸ σύνθετους σχηματισμοὺς κοινωνίας: τοῦ «οἴκου», δηλαδὴ τῆς οἰκογένειας, καὶ τῆς «κώμης», συνθεμένης ἀπὸ οἰκογένειες πολλές, καὶ μᾶλλον συγγενικές. Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς εἶναι ὁ ἐξῆς: «ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρασ τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν» (1252β 27 - 30). Ὁ κλασσικὸς αὐτὸς ὀρισμὸς ἐκφράζει ἀκέραια τὴν ἀριστοτέλεια ἔννοια τῆς πόλεως. Ὅτι ἄλλο περὶ «πόλεως» ὑπάρχει στὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι εἴτε ἡμι-ορισμοὶ τῆς εἴτε ἀναφορὲς ἀπλῶς σὲ κάποια στοιχεῖα τῆς.

Ἄς ἐρμηνεύσουμε τὸν βασικὸν αὐτὸν ὀρισμὸ: Τὸ πρῶτο μέρος του «ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις» σημαίνει, ὅτι συγκροτεῖται ἡ «πόλις» ὄχι τυχρὸν ἀπὸ μεμονωμένους ἀνθρώπους ἢ ἀπὸ χωριστὰς οἰκογένειες, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ συνθέσεις ἥδη οἰκογενειῶν σὲ «κώμες», καὶ ἀκόμη ἀφοῦ μόνον ἡ λειτουργικὴ ἔνωση τῶν «κωμῶν» ἔχει ὀλοκληρωθεῖ («κοινωνία τέλειος»).

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ὀρισμοῦ «ἥδη πάσης ἔχουσα πέρασ τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν» σημαίνει, ὅτι μὲ τὴν λειτουργικὰ ὀλοκληρωμένη αὐτὴ «κοινωνία», τὴ συγκροτημένη ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν «κωμῶν», κατορθώνεται «ἥδη» — κάτι δηλαδὴ μὴ ἐπιτεῦξιμο ἀκόμη στὸ πλαίσιο τῆς «κώμης» ἀπλῶς — νὰ ὑπάρχει αὐτάρκεια πλήρης ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἢ ἔστω σχεδόν.

Καὶ τὸ τρίτο μέρος τοῦ ὀρισμοῦ, «γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν», σημαίνει — πρὸς διευκρίνιση καὶ τῆς ἔννοιας τῆς προκείμενης αὐτάρκειας, — ὅτι ἡ «πόλις», εἴτε «πολιτικὴ κοινωνία», ὅπως χαρακτηρίζεται σὲ ἄλλα χωρία, ἔχει στὴ γένεσή της ὡς μόνον σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ «ζῆν», δηλαδὴ τῶν ἀπαραίτητων προϋποθέσεων γιὰ τὴ συντήρηση ἀπλῶς τῆς ζωῆς, μάλιστα καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴ γένεσή της ὑπάρχει πιά ὄχι μόνον «τοῦ ζῆν ἕνεκεν», ἀλλὰ καὶ «τοῦ εὖ ζῆν», δηλαδὴ ἐπιδιώκει πιά καὶ τὴ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα καὶ «τοῦ εὖ ζῆν», — κάτι ποὺ ἄλλωστε ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ὑπερβατικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴ μὴ ἱκανοποίησή του μὲ τὴ συντήρηση ἀπλῶς τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ τὴν ἔμ-

μονη τάση του, μόλις εξασφαλισθεῖ για τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς του, νὰ ἐπιτύχει αὐτάξιες πληρώσεις της, πέρα τῆς ἀπλῆς βιοσυντηρησίας.

Σὲ ἄλλα χωρία τῶν κειμένων τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ ἔχουν μνημονευθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν κ. Σακελλαρίου, ὑπάρχει ἀναφορὰ στὶς διάφορες προϋποθέσεις τοῦ «ζῆν» ὡς στοιχεῖα συστατικὰ τῆς «πόλεως», ὅπως καὶ στὴν ἔννοια τοῦ «εὖ ζῆν», ἀλλὰ καὶ τονίζεται, ὅτι μὲ εξασφαλισμένες τὶς προϋποθέσεις μόνο τοῦ «ζῆν», ἂν καὶ ἀπαραίτητες πάντοτε, δὲν ἀποτελεῖται ἀκόμη ἡ πόλις, ἂν δὲν συντρέχουν καὶ οἱ προϋποθέσεις τοῦ «εὖ ζῆν».

Ἐκφραστικώτατο εἶναι τὸ χωρίο 1280β29 - 35: «ἡ πόλις οὐκ ἔστι κοινωνία τόπου, καὶ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτοὺς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν· ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν, εἴπερ ἔσται πόλις, οὐ μὴν οὐδ' ὑπαρχόντων τούτων ἀπάντων ἤδη πόλις, ἀλλ' ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι, ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους· οὐκ ἔσται μέντοι τοῦτο μὴ τὸν αὐτὸν καὶ ἓνα κατοικοῦντων τόπον καὶ χωρμένων ἐπιγαμίαις». Ἀπαραίτητα συστατικὰ τῆς «πόλεως» εἶναι ἄρα: ὁ κοινὸς τόπος κατοικίας τῶν ἀνθρώπων, ἡ εὐχέρεια ἐπιγαμιῶν μεταξύ τους, ἡ ἀποτροπὴ ἀδικημάτων μεταξύ τους, καί, προπάντων ἴσως, ἡ «μετάδοσις», δηλαδή ἡ μεταξύ τους ἐπικαταλλαγὴ ἀγαθῶν, ἀπότοκων τῆς ἰδιαίτερης ἐργασίας τοῦ καθενός, καθὼς καὶ ὑπηρεσιῶν.

Ὁ κοινὸς τόπος κατοικίας καὶ ἡ εὐχέρεια ἐπιγαμιῶν ἔχουν πρόδηλη σημασία καὶ δὲν χρειάζονται σχολιασμό. Τὰ δυὸ ἄλλα ὅμως συστατικὰ τῆς «πόλεως» χρειάζονται κάποιον σχολιασμό.

Τὴ σημαίνει ἡ ἔκφραση «τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτοὺς. . . χάριν» γιὰ τὴ σύσταση τῆς «πόλεως», ἀποσαφηνίζεται, ἂν θυμηθοῦμε ἄλλο χωρίο, τῶν *Πολιτικῶν* ἐπίσης: «φύσει μὲν ἡ ὄρμη ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν. . . ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζῶων ἀνθρωπὸς ἔστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χειριστον πάντων. . . χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα· ὁ δὲ ἀνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται. . . ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν. . .» (1253α29 - 38). Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ ἐξάιρεται ὡς σπουδαιότατη λειτουργία τῆς «πόλεως» ἡ «πολιτικῆς κοινωνίας» ἡ συμβολὴ της ὥστε νὰ ἀποτρέπεται ἡ κακουργικὴ ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐνδεχόμενη αὐτὴ καὶ ἀκραία κακουργικὴ ἐπίδοση ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι μόνος ἀπὸ τὰ ζῶα ὁ ἀνθρωπος ἔχει ὄπλα, καὶ ἡ ριζικὴ ἀποτροπὴ της ἐμφανίζεται κατορθώσιμη, ἂν μόνο ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου διέπεται ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη, ἀλλὰ «ἡ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν», δηλαδή ἡ «δικαιοσύνη» ὑπάρχει μόνο στὸ πλαίσιο τῆς «πόλεως» ἡ «πολιτικῆς κοινωνίας». Ὅ,τι ἄρα συγκρατεῖ ἀποτελεσματικὰ τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὴν ἐκτροπὴ του πρὸς τὴν ἀκραία μὲ τὰ ὄπλα κακουργία καὶ προστατεύει ἀπὸ

αὐτὴν ἀντίστοιχα τοὺς συνανθρώπους του, εἶναι ἡ ἐμπέδωση τῆς δικαιοσύνης, προπάντων μὲ τὴ διάπλαση ἐνάρετων χαρακτήρων, ἀλλὰ ἔστω καὶ μὲ τὴν ἀποτροπὴ ἀπλῶς τῆς ἀδικίας — κάτι ὅμως ποὺ εἶναι βασικὴ λειτουργία τῆς «πόλεως».

Ἐξ ἄλλου, τί σημαίνει γιὰ τὴ σύσταση τῆς «πόλεως» ἡ ἔκφραση «τῆς μεταδόσεως χάριν», ἀποσαφηνίζεται, ἀπὸ τὸ χωρίο 1280β 20 - 21 «τὰς μεταδόσεις, οἷον εἰ ὁ μὲν εἶη τέκτων ὁ δὲ γεωργὸς ὁ δὲ σκυτοτόμος ὁ δ' ἄλλο τι τοιοῦτον» (πρβλ. 1280α35 - 36), καὶ ἀκόμη, ἀπὸ τὰ χωρία τῶν Ἑθικῶν *Νικομαχείων*, τὰ σχετικὰ μὲ «τὸ ἀντιπεπονηθός»: «τῷ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἡ πόλις» (1132β33 - 34), «τῇ μεταδόσει δὲ συμμένουσιν» (1133α2), «ποιεῖ δὲ τὴν ἀντίδοσιν τὴν κατ' ἀναλογίαν ἢ κατὰ διάμετρον σύζευξις: οἰκοδόμος ἐφ' ᾧ α, σκυτοτόμος ἐφ' ᾧ β, οἰκία ἐφ' ᾧ γ, ὑπόδημα ἐφ' ᾧ δ, δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ μεταδιδόναι τὸ αὐτοῦ» (1133α5 - 10) «οὐ γὰρ ἐκ δύο ἰατρῶν γίνεται κοινωνία, ἀλλ' ἐξ ἰατροῦ καὶ γεωργοῦ, καὶ ὅλως ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων· ἀλλὰ τούτους δεῖ ἴσασθῆναι. διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ὣν ἐστὶν ἀλλαγὴ· ἐφ' ὃ τὸ νόμισμα ἔλήλυθε, καὶ γίνεται πως μέσον» (1133α16 - 20). Μὲ τὰ παράλληλα σχεδὸν αὐτὰ χωρία τονίζεται, — σύμφωνα μὲ τὴν πλατωνικὴ σύλληψη τοῦ γενεσιουργοῦ λόγου τῆς «πόλεως» (*Πολιτεία* 369β - 371δ) —, ὡς συστατικὴ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας λειτουργία, ἡ ἐπικαταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, ἡ ἀπότοκη τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων.

Μὲ αὐτὰ ὅλα διευκρινίζεται ἀρκετά, πιστεύομε, ἡ σημασία τοῦ ἀριστοτέλειου ὀρισμοῦ τῆς «πόλεως» (1252β27 - 30), ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ἀποληκτικὰς λέξεις του «εὖ ζῆν». Ἐξ ἄλλου, καὶ στὸ ἐκφραστικώτατο ἐκεῖνο χωρίο 1280β29 - 35, ἐπιβεβαιώνεται, ὅτι ὁ κοινὸς τόπος κατοικίας, ἡ ἀποτροπὴ ἀδικημάτων, ἡ ἐπικαταλλαγὴ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν καὶ ἡ εὐχέρεια ἐπιγαμιῶν εἶναι πάντοτε ἀπαραίτητα συστατικὰ τῆς «πόλεως», ἀλλὰ δὲν ἐπαρκοῦν μόνον γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένην σύστασίν της (1280β31 - 33), καὶ ὅτι γι' αὐτὴν χρειάζεται ἀκόμη, καὶ προπάντων, «ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία. . . ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους» (1280β33 - 35. Πρβλ. 1280β39).

Ποιὰ λοιπὸν εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ «εὖ ζῆν»;

Στὸν ἡμι-ορισμὸ τῆς «πόλεως» τοῦ χωρίου 1280β40 - 1281α2 λέγεται: «πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους· τοῦτο δ' ἐστίν, ὡς φαμέν, τὸ ζῆν εὐδαιμόνως». (Πρβλ. 1129β17 - 19). Ἡ ἔννοια ὅμως τῆς «εὐδαιμονίας» εἶναι καθορισμένη στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐκεῖ — σύμφωνα ἐξ ἄλλου μὲ τὴν ἀξιολογία τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἀντικαθρεφτίζει τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο τους — λέγεται: «σχεδὸν γὰρ εὐζωία τις εἴρηται καὶ εὐπραξία» ἡ εὐδαιμονία (1098β21 - 22) καὶ ἀκόμη «ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν». Ἀναγορεύεται δηλαδὴ σὲ κύριο στοιχεῖο τῆς εὐδαιμονίας, καὶ τοῦ σχεδὸν

συνωνύμου της «εὖ ζῆν», ἡ ἠθικὴ ἄθληση καὶ ἀριστεία. Καὶ ἰδοὺ σὲ χωρίο τῶν *Πολιτικῶν* ρητὴ κατονομασία τῆς ἠθικῆς ἀριστείας ὡς κύριου σκοποῦ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας: «τῶν καλῶν ἄρα πράξεων χάριν θετέον εἶναι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν» (1281α2 - 3). Αὐτὸ πραγματικὰ σημαίνει τὸ «εὖ ζῆν», τοῦ βασικοῦ ἀριστοτέλειου ὀρισμοῦ τῆς «πόλεως» (1252β27 - 30): ζῶν τοῦ ἀνθρώπου μεστὴ ἀπὸ ἠθικῆς ἄθλησης — κάτι ἐφικτὸ μόνον στὸν «αὐτάρκη», ἔστω σχεδόν, κοινωνικὸ χωρὸ τῆς «πόλεως», ὅπου ἐξ ἄλλου εἶναι ἤδη ἐξασφαλισμένες οἱ προϋποθέσεις ἀπλῶς «τοῦ ζῆν».

* * *

Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ ἀκόμη νὰ σχολιάσω κάπως τὸν ἀριστοτέλειο χαρακτηρισμὸ τῆς «πόλεως», τὸν συγκριτικὸ τῆς πρὸς ἄλλους τύπους («κοινωνίας»), ποὺ ἐπίσης ἐπισήμανε ὁ κ. Σακελλαρίου.

Ἰδοὺ τὰ κρίσιμα χωρία, τῶν *Πολιτικῶν* τὸ πρῶτο καὶ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* τὰ ἄλλα: «... ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας· αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ» (1252α5 - 7), «αἱ δὲ κοινωνίαι πᾶσαι μορίοις εἰκόασι τῆς πολιτικῆς» (1160α8 - 9), «πᾶσαι δὴ φαίνονται αἱ κοινωνίαι μόρια τῆς πολιτικῆς εἶναι» (1160α28 - 29), «πᾶσαι δ' αὐταὶ ὑπὸ τὴν πολιτικὴν εἰκόασιν εἶναι» (1160α21).

Ἀξίζει νὰ διευκρινίσουμε, ποιὲς εἶναι οἱ ἄλλες αὐτὲς κοινωνίες. Εἶναι λοιπὸν αὐτές: ὁ «οἶκος», δηλαδὴ ἡ οἰκογένεια (1252β12 - 14. Πρβλ. 1160β24, 1162α20), ἡ «κώμη» (1252β15 - 16), οἱ «πλωτῆρες» εἴτε «σύμπλοι» καὶ οἱ «συστρατιῶται» (1160α15 - 16, 1159β28 - 29), καθὼς καὶ «ἄλλαι κοινωνίαι» (1159β29), καὶ προπάντων «αἱ κοινωνίαι αἱ ἀλλακτικαί», δηλαδὴ ὅσες εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν ἐπικαταλλαγὴ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, ἄρα μὲ τὴν οἰκονομικὴ δράση τῶν ἀνθρώπων στὸν πιὸ γνῶριμο τύπο τῆς (1132β31 - 32. Πρβλ. 1133α16 - 18, 20, β 6, 1135β12, 1159β27, 29, 1161β11 - 16, 1163α31, 1164α 20, 1171α 32, ἡ καὶ 1108α 11, 1128β6).

Ἦστερ' ἀπὸ τὴ διευκρίνιση αὕτη, διαπιστώνουμε, τί βάρος ἀναγνωρίζει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν «πολιτικὴ κοινωνία». Θεωρεῖ, ὅτι ὅλες οἱ ἄλλες αὐτὲς, εἰδικές εἴτε μερικὲς ἀπλῶς, κοινωνίες, ἄρα καὶ οἱ σχετικὲς μὲ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἴδια ἡ οἰκογένεια, εἶναι πάντοτε «μόρια» τῆς «πολιτικῆς κοινωνίας» καὶ ἄρα «περιέχονται» σ' αὐτήν, ὅτι ἐξ ἄλλου καὶ βρίσκονται «ὑπὸ» αὐτήν, καὶ ἄρα εἶναι αὕτη «πασῶν κυριωτάτη».

Ἡ ὀρθὴ αὕτη ἐξαρση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας σχετικὰ μὲ τίς ὅποιες ἄλλες κοινωνίες, δείχνει πόσο ξένος εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς μεταγενέστερά του θεωρήματα,

πού έφθασαν νά έπιχειροϋν χωρισμό τῆς κοινωνίας ἀπό τήν «πόλιν» και νά προβάλλουν τήν κοινωνία σάν κάτι αὐτοδύναμο, ὥστε και νά ἐμφανισθεῖ ὀλόκληρη Σχολή με δόγμα τήν ὑπαρξή δῆθεν φυσικῶν, δηλαδή ἀ-πολιτικῶν, νόμων, ρυθμιστικῶν τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Παρόμοια θεωρήματα ὅμως ἐνέχουν παραγνώριση τῆς ἀπαραίτητης συμβολῆς τοῦ δικαίου γενικά για τή δυνατότητα ὅποιας κοινωνίας, και ἰδιαίτερα τῆς ἐπὶ πλέον συμβολῆς, για τή λειτουργία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, δύο τουλάχιστον θεσμῶν δικαίου, δηλαδή τῆς ἰδιοκτησίας και τῶν συμβάσεων. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντίθετα, γνωρίζει και ἀναγνωρίζει τήν ἀπαραίτητη συμβολή τοῦ δικαίου για τή λειτουργία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας (βλ. π.χ. 1280β19 - 20), ἀλλά και τήν ἄρρηκτη συνάφεια τοῦ δικαίου με τήν «πόλιν» (1253α37 - 38).

Ἡ ὀρθή σύλληψη τῶν σχέσεων τῆς «πολιτικῆς κοινωνίας» πρὸς τοὺς ἄλλους τύπους «κοινωνίας» διευκολύνει, ὥστε νά διαλυθεῖ και ἡ φαινόμενη ἀντίφαση τοῦ χωρίου τῶν Ἡθικῶν *Νικομαχείων* «ὅσῳ πρότερον και ἀναγκαϊότερον οἰκία πόλεως, και τεκνοποιία κοινότερον τοῖς ζώοις» (1160α17 - 18) πρὸς τὸ χωρίο τῶν *Πολιτικῶν* «πρότερον δὲ τῆ φύσει πόλις ἢ οἰκία. . .» (1253α20). Στὸ χωρίο τῶν *Πολιτικῶν* παρουσιάζεται ἀκριβῶς ἡ ἀποψη τῆς «πόλεως», ἡ λειτουργικῆ, ὡς «κυριωτάτης» και περιεκτικῆς ὅποιας ἄλλης «κοινωνίας», και ἄρα τὸ ἀντίστοιχο προβάδισμα τῆς «πόλεως» πρὸς τήν «οἰκίαν», καθὼς δηλαδή μόνο με προϋπόθεση τῆ συμβολῆ τῶν λειτουργιῶν τῆς «πόλεως» ἔχει τή δυνατότητα ἡ οἰκογένεια («οἰκία») νά λειτουργήσει ἄρτια. Στὸ χωρίο τῶν Ἡθικῶν *Νικομαχείων* ἡ σχέση «πόλεως» και «οἰκίας» παρουσιάζεται κατὰ γενετική τάξη, με ἀναφορὰ μάλιστα και στή βιολογική ρίζα τῆς οἰκογένειας («οἰκίας»), και ἄρα θεμιτὰ ἐξαιρεται ἡ ὑπαρξιακή προήγηση, δηλαδή στήν Ἱστορία, τῆς «οἰκίας» πρὸς τήν «πόλιν». Ἐξ ἄλλου, και τὸ λειτουργικὸ αὐτὸ προβάδισμα τῆς «πόλεως» και ἡ ὑπαρξιακή αὐτὴ προήγηση τῆς «οἰκίας» ἐνυπάρχουν στὸ χωρίο τῶν *Πολιτικῶν* 1252β12 - 30, ὅπου ἐμφανίζεται ἡ πρόβαση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν «οἶκον» διαμέσου τῆς «κώμης» στήν «πόλιν», και ἡ προαγωγὴ ἀντίστοιχα τῆς κοινωνίας πρὸς τὸ «πέρας» «πάσης αὐταρκειας».

* * *

Αὐτὰ νόμισα χρήσιμο νά λεχθοῦν, ὡς ἐπιμύθιο κάπως στήν ἐξονυχιστικὴ ἀπὸ τὸν κ. Σακελλαρίου διερεύνηση τῶν ἀριστοτέλειων χωρίων περὶ τῆς «πόλεως». Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως και ὁ Πλάτων, πρέπει νά εἶναι ἀνεξάντλητο θέμα στὶς συζητήσεις τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Στὴ συνέχεια ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Εὔαγγελος Μουτσόπουλος** εἶπε τὰ ἐξῆς:

Εἶμαι εὐτυχὴς ὅτι, μεταθέτοντας τὸν χρόνο τῆς ἀναχωρήσεώς μου γιὰ τὸ ἐξωτερικό, ὅπου ἄλλα ἐπιστημονικὰ καθήκοντα μὲ καλοῦσαν, ὥστε ν' ἀκούσω τὴν ἀνακοίνωση τοῦ συναδέλφου καὶ ἐκλεκτοῦ φίλου κ. Σακελλαρίου, προσέφερα τελικῶς στὸν ἑαυτό μου μεγάλην ὑπηρεσίαν. Ἐπιθυμῶ λοιπὸν νὰ συγχαρῶ τὸν κ. Σακελλαρίου γιὰ τὴν ἐξοχὴν ἀνακοίνωσή του. Ἱστορικὸς ὁ ἴδιος, δὲν ἐδίστασε νὰ εἰσαγάγει στὴν ἔρευνά του τὴν φαινομενολογικὴ μέθοδο, καὶ νὰ τὴν συνδυάσει πρὸς τὴν ἐρμηνευτικὴν καὶ τὸ κατώρθωσε μὲ θετικὰ ἀποτελέσματα χάρις στὴν βαθύτατη φιλοσοφικὴ του παιδείαν. Ἡ ἀνακοίνωσή του οὔτε σὲ πρόσθεση οὔτε σὲ ἀφαίρεση στοιχείων προσφέρεται, τόσο εἶναι πλήρης. Θὰ ἐπιθυμοῦσα μόνον σὲ μιὰν παρατήρηση νὰ προβῶ, σχετικὴν πρὸς τὴν ἀντίθεση τῶν ἐκφράσεων ζῆν καὶ εὖ ζῆν, γνωστὴν εὐρύτερα ἀπὸ τὰ βιογραφικὰ θρυλούμενα περὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Εἶναι καταφανὲς ὅτι, ὅπως ἡ ἔκφραση («τὸ τί ἦν εἶναι», ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ τεχνικὴν ἔκφραση, ἴσως εἰλημμένην, καθὼς ἡ πρώτη, ἀπὸ κύκλους πλατωνικοῦς, καὶ ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς μιὰ συναρτησικὴ μεταβλητὴ στὴν ὁποίαν ἀποδίδεται τιμὴ ἄλλοτε ἄλλη. Τὸ χωρίον τῶν *Πολιτικῶν* (Α 2, 1252 b 29) ποῦ ἀνεφέρθη: «γινόμενη δὲ ἡ πόλις τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν <ένεκεν>» (πβ. καὶ αὐτόθι, Δ 4, 1291 a 17), θυμίζει ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἓνα ἄλλο τοῦ ἴδιου ἔργου (Γ 6, 1278 b 16): «τίνος χάριν συνέστηκεν ἡ πόλις, οὐ τοῦ ζῆν ἔνεκεν. . . ἀλλὰ τοῦ εὖ ζῆν ἔνεκεν» (πβ. καὶ αὐτόθι, Β 2, 126 a 25 καὶ Γ 9, 1280 a 31). Στὸ πρῶτον χωρίον τὸ ζῆν νοεῖται ὡς ὁ σκοπὸς συγκροτήσεως τῆς πόλεως, καὶ τὸ εὖ ζῆν, ὡς τὸ αἴτιον τῆς διαρκείας τῆς. Στὸ δεῦτερον χωρίον, καταφανῶς τὸ εὖ ζῆν καὶ ὄχι τὸ ζῆν εἶναι ἐκεῖνο ποῦ νοεῖται ὡς σκοπὸς τῆς δημιουργίας τῆς πόλεως. Ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντίφαση δὲν ἔχει ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς γενικῆς τοποθετήσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, διότι προκύπτει ἀπὸ δυὸ ἐντελῶς διάφορες, ὅσο καὶ παράλληλες, γραμμὲς πλεύσεως τοῦ στοχασμοῦ του. Ἐξ ἄλλου, ὁ φιλόσοφος φροντίζει νὰ μᾶς πληροφορήσει πολὺ συγκεκριμένα τί ἐννοεῖ ἀντιστοίχως διὰ τῶν ὄρων ζῆν καὶ εὖ ζῆν. Ἀπὸ τὸ δεῦτερον χωρίον τοῦ ὁποίου ἐμνημόνευσα παρέλειψα ἐπίτηδες, γιὰ καθαρότητα, μιὰ σειρὰ λέξεων (Γ 6, 1278 b 16): «οὐ τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔδὲ συμμαχίας, οὔδὲ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτούς, οὔδὲ διὰ τὰς ἀλλαγὰς καὶ τὴν χρῆσιν». Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν στοιχεῖα στατικά. Ἀντιθέτως, ὁ κ. Σακελλαρίου ὀρθῶς συνέδεσε πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ εὖ ζῆν, καὶ ὡς στοιχεῖο δυναμικό, τὴν λειτουργίαν τῆς παιδείας, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ σ' ὀρισμένα ἀποτελέσματα ποῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαριθμεῖ, ἐνδεικτικῶς βέβαια, σ' ἓνα τρίτον χωρίον (Γ 12, 1283 a 21): «ἀδύνατον εὖ οἰκεῖσθαι πόλιν ἄνευ ἀρετῆς, ἐλευθερίας, πλούτου, εὐγενείας». Διὰ τῶν ἀνωτέρω συνδέσεων ὁ Ἀριστοτέλης μεταφέρει τὸ ἀντιθετικὸ σχῆμα ζῆν — εὖ ζῆν ἀπὸ τὸ

επίπεδο τῆς ὄντολογίας στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀξιολογίας. Περαινόντας, συγχαιρῶ καὶ πάλι τὸν κ. Σακελλαρίου γιὰ τὴν φιλοσοφικῆς ποιότητος καὶ σημαντικῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς ἀνακοίνωσή του.

Τέλος ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Μιχαὴλ Σακελλαρίου** ἀπήντησε τὰ ἐξῆς:

Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς ἀγαπητοὺς συναδέλφους κυρίου Κ. Δεσποτόπουλο καὶ Ε. Μουτσόπουλο γιὰ τὴν προσοχὴ ποὺ ἔδωσαν στὴν ἀνακοίνωσή μου καὶ τὶς εὐγενικὲς κρίσεις τους.

Παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀπαντήσω στὴ μακρὰ παρέμβαση τοῦ κυρίου Δεσποτοπούλου.

Ι. Ὁ παλαιὸς φίλος καὶ ἐκλεκτὸς συνάδελφος ἔκρινε ὅτι δὲν ἐπέτυχα νὰ συναγάγω καὶ νὰ ἐκθέσω μὲ τὴν ἐπιθυμητὴ σαφήνεια τὴν ἀριστοτέλεια θεωρία τῆς πόλεως, δηλαδὴ τοῦ εἶδους κράτους ποὺ ὀνόμαζαν ἔτσι οἱ ἀρχαῖοι. Αὐτὴ ἡ κρίση του ὀφείλεται σὲ παρεξήγηση τῶν κινήτρων καὶ τῶν στόχων τῆς ἀνακοινώσεώς μου. Τὸ ἀντικείμενό της δὲν ἦταν ἐκεῖνο ποὺ νόμισε ὁ κύριος Δεσποτόπουλος. Αὐτὸ τὸ ὄρισα στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου. Ἴσως ἡ ταχύτητα τῆς ἀναγνώσεώς μου δὲν ἐπέτρεψε τὴ συγκράτησή του. Τὸ ἐπαναλαμβάνω μαζί μὲ μερικὲς πρόσθετες πληροφορίες. Οἱ μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ οἱ ἱστορικοὶ ποὺ πραγματεύθηκαν τὴν ἀρχαία πόλη, σχολιάζουν δύο ὀρισμούς της ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ οὐσιαστικὰ εἶναι παραλλαγὲς ἐνὸς ὀρισμοῦ. Ἐγὼ πρόσεξα, μελέτησα καὶ παρουσίασα ἄλλα δέκα ὀκτὼ χωρία τῶν *Πολιτικῶν*, ὅπου ἡ πόλη ὀρίζεται εἴτε παραπλήσια μὲ τοὺς δύο κλασσικοὺς ὀρισμούς, ἀλλὰ ἐλλειπτικά, εἴτε διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτοὺς καὶ μὲ ἐπιπρόσθετες διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ ομάδες αὐτῶν τῶν χωρίων. Γιατὶ πρόσεξα καὶ μελέτησα αὐτὰ τὰ χωρία; Ἐτοιμάζω μιὰ μονογραφία γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη. Προσπαθώντας νὰ γνωρίσω τὴν ἰδιοτυπία της, μελέτησα ἀπὸ τὴ μία μεριὰ τὶς ιδιότητες καὶ τὶς λειτουργίες τῶν ἱστορικῶν πόλεων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅλα τὰ ἀρχαῖα χωρία ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἀρχαία πόλη μὲ τὰ συμφραζόμενά τους. Σ' αὐτὰ συμπεριέλαβα, φυσικὰ, καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ χωρία τῶν *Πολιτικῶν*. Συγκρίνοντας τὰ μὴ ἀριστοτελικὰ χωρία μεταξὺ τους, διαπίστωσα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν γιὰ τὴν πόλη ἰδέες ποικίλες, συχνὰ ἀσυμβίβαστες καὶ ἀντιφατικές. Αὐτὲς οἱ ἀσυμφωνίες ἀνταποκρίνονται σὲ φάσεις τῆς ἱστορίας τῶν σημασιῶν ποὺ ἔλαβε ὁ ὅρος *πόλις*, ἐνίοτε ὅμως ἀνακλοῦν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, διάφορες ὀψεις τῆς πόλεως ποὺ ὑπέπεσαν, ἄλλοτε ἄλλη, στὴν ἀντίληψη καὶ ἐκτίμηση διαφόρων παρατηρητῶν καὶ ὑπὸ διαφορετικὲς συνθῆκες. Μὲ τὰ χωρία τοῦ Ἀριστοτέλη παρατήρησα τὰ ἐξῆς: 1) Ἀποτελοῦν τέσσερες ομάδες,

πού εἶναι (α) ὀρισμοὶ τῆς πόλεως, (β) ἰδέες γιὰ τὸ πλάτος τῆς, (γ) ἰδέες γιὰ τὰ μέρη τῆς καὶ (δ) ὀρισμοὶ τοῦ πολίτη. 2) Στὸ ἐσωτερικὸ κάθε ομάδας παρατηροῦνται ποικιλίες ἀπόψεων.

Ποικιλίες ἀπόψεων παρατηροῦνται στὰ *Πολιτικά* καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα θέματα. "Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ τὸ φαινόμενο συμφωνοῦν στὴν ἐξήγηση ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης δὲν πρόλαβε νὰ ἐπεξεργασθεῖ τὸ ἔργο καὶ ἔτσι μᾶς ἔφθασε ὑπὸ τῆ μορφῆ παραδόσεων πού διδάχθηκαν ἀπὸ τὸν Σχολάρχη τοῦ Περιπάτου κατὰ διάφορες διδακτικὲς περιόδους, διαφωνοῦν ὅμως ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ σειρά αὐτῶν τῶν παραδόσεων, ὡς πρὸς τὴ σειρά, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ παρουσιάζονται τὰ βιβλία τῶν *Πολιτικῶν*, καὶ γιὰ ἄλλα θέματα.

Ἡ γενικὴ ἐξήγηση τῶν ἀσυνειπειῶν μέσα στὰ *Πολιτικά* ἰσχύει, φυσικά, καὶ γιὰ τὶς ἀσυνέπειες τοῦ Ἄριστοτέλη ὡς πρὸς τί ἦταν ἡ πόλη, ποῖο ἦταν τὸ πλάτος τῆς, ποῖα τὰ μέρη τῆς, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ τοῦ πολίτη. Ἐγὼ ὅμως ἀντιμετώπισα ἓνα ἄλλο πρόβλημα: τί ἀντιπροσωπεύει καθεμιὰ ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἄριστοτέλη γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ θέματα πού προανέφερα; Ἡ ἀπάντηση ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση: οἱ διακυμάνσεις τοῦ Ἄριστοτέλη ὡς πρὸς τὸ πλάτος καὶ τὰ μέρη τῆς πόλεως παρατηροῦνται καὶ σ' ἄλλα, μὴ ἀριστοτελικά, χωρία. Ἄρα ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ διαφορετικὸς τρόπους προσλήψεως τῆς πόλεως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποῖος προσλαμβάνει, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ μεταβλητὰ κριτήρια. Ἐτσι μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ οἱ ὀρισμοὶ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἄριστοτέλη, πού εἶναι μοναδικοὶ στὸ εἶδος τους (ἐξαίρεση: ἓνας πολὺ μεταγενέστερος ὀρισμὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς).

Ἡ ἀνακοίνωση πού εἶχα τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω εἶναι μιὰ πολὺ πυκνὴ περίληψη τῶν εὐρημάτων μου γιὰ τοὺς ὀρισμοὺς τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἄριστοτέλη. Αὐτὰ θὰ ἐκτεθοῦν μὲ τὴ δέουσα ἄνεση στὸ βιβλίο μου γιὰ τὴν *Πόλη* μαζί μὲ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς λοιπῆς ἀρχαίας γραμματείας.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, παρατηρούμενοι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς προβληματικῆς μου, ὅλοι οἱ ὀρισμοὶ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἄριστοτέλη εἶναι ἰσότιμοι. Αὐτὴ τὴν ἐκτίμηση ἐξέφρασα ρητὰ σὲ κάποιον σημεῖο τῆς ἀνακοινώσεώς μου καὶ τὴν ἐφάρμοσα. Ἐπίσης ὑπέβαλα ὅλους τοὺς ὀρισμοὺς στὸν ἴδιον ἀκριβῶς ἔλεγχον, χρησιμοποιώντας κοινὰ μέτρα. Ἡ ἰσότιμη ἀντιμετώπιση τῶν ὀρισμῶν καὶ ἡ μέτρησή τους μὲ κοινὰ μέτρα ἔδωσαν στὸν ἐκλεκτὸ συνάδελφο τὴν ἐντύπωση σχολαστικῶν κρίσεων καὶ λογικῆς ἰσοπεδώσεως. Ἀπαντῶ ὅτι πρόκειται γιὰ μεθοδολογικὴ ἀνάγκη. Τὰ πορίσματα ὅμως δὲν εἶναι ἰσοπεδωτικά, ἀλλὰ διαβαθμισμένα. Ἐτσι φάνηκε, ὅχι a priori, ἡ ὑπεροχὴ τῶν δύο πρώτων ὀρισμῶν· μετρήθηκαν οἱ ἀποκλίσεις τῶν ἄλλων ὀρισμῶν ἀπὸ τοὺς κανόνες πού διατύπωσε ὁ ἴδιος ὁ Ἄριστοτέλης· δείχθηκε ὅτι ὁ ὅρος *κοινωνία* ἔχει

στοιχείους ἀριστοτελικούς ὁρισμούς, ὄχι μία, ἀλλὰ δύο σημασίες. Εἶπα στήν ἀνακοίνωσή μου ὅτι οἱ ἄλλοι ὁρισμοί, οἱ ἐπί πλέον τῶν κλασσικῶν, εἶναι εὐκαιριακοί. Ἐπιθυμῶ νά προσθέσω ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖοι. Ἐχουν διατυπωθεῖ κατὰ τὴν ἀνάπτυξη θέσεων, ἐνσωματώνονται σ' αὐτές, φωτίζονται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Μᾶς δίνουν ἀπόψεις τῆς πόλεως πού ἀγνόησαν οἱ κλασσικοὶ ὁρισμοί. Φυσικά, δὲν εἶναι ἀπλὲς ἀνακλάσεις τῆς πραγματικότητας, γιατί φέρουν καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης. Ἀλλὰ μποροῦμε νά ἀφαιρέσουμε τὰ ἀριστοτελικά ἰδεολογήματα.

II. Ἐπειδὴ δὲ βρῆκε στήν ἀνακοίνωσή μου τὴν «ἐπιθυμητὴ» κατ' αὐτὸν «κατεύθυνση», ὁ ἐκλεκτὸς συνάδελφος καὶ παλαιὸς φίλος τὴν ἔλαβε ἀντ' ἐμοῦ. Ἔτσι ὅμως ἐπανῆλθε σὲ πεδίο πολυσύχναστο καὶ κεκορεσμένο ἀπὸ διαδοχικὰ ἐμβριθέστατα καὶ ἐξαντλητικὰ σχόλια στὰ *Πολιτικά*, ἀπὸ δοκίμια καὶ ἄρθρα γιὰ τὴν πόλη κατ' Ἀριστοτέλη, ἀπὸ γενικότερες πραγματεῖες περὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ ὅσα μπόρεσα νά συγκρατήσω, ἀκούγοντάς τον, ὁ κύριος Δεσποτόπουλος, καταξιωμένος πολιτικὸς φιλόσοφος, δεινὸς ἐλληνιστὴς καὶ γνώστης τῶν κειμένων, διατύπωσε βásiμες παρατηρήσεις, συναντώμενος ὡς πρὸς τὴ μέθοδο καὶ τὰ εὐρήματα μὲ ἄλλους κραταιοὺς μελετητὲς τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ χωρὶς τὴν πληρότητα καὶ τὴν καιριότητα πού θὰ μποροῦσε νά ἐπιτύχει, ἂν μιλοῦσε ὄχι ἀπὸ περιουσίας, ἀλλὰ μετὰ τὴν δέουσα ἀνένεωση γνωριμίας μὲ τὸ σύνολο τῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας. Παρακαλῶ θερμότατα τὸν κύριο Δεσποτόπουλο νά ἐπανέλθει στὸ θέμα *ad hoc*, ὑπὸ ὅποια μορφή κρίνει κατάλληλη.

III. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά προσθέσω μερικὲς γενικότερες σκέψεις.

1. Οἱ πολιτικοὶ φιλόσοφοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία περὶ πόλεως. Οἱ ἱστορικοὶ πρέπει νά ἐνδιαφέρονται καὶ γι' αὐτὴ τὴ θεωρία, ὡς ἱστορικὸ γεγονός, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀντικείμενο πόλις. Πολλοὶ ἱστορικοὶ ἐκλαμβάνουν, λανθασμένα, τὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ πόλεως ὡς μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ πόλεως. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ θεωρία, καὶ κάθε ἄλλη, εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα καθ' αὐτές, γεγονότα πού ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἰδεολογημάτων. Μποροῦν νά περιέχουν στοιχεῖα μαρτυρίας, ἀλλὰ αὐτὰ πρέπει νά ἀποκαλυφθοῦν μὲ κατάλληλους ἐπιστημονικοὺς χειρισμούς. Ἡ σύγκριση τῶν διαφορῶν πού ἐμφανίζουν οἱ ποικίλοι ὁρισμοὶ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι μέσο, μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νά ἀναχθεῖ στὸ ἀνακλῶμενο ἀντικείμενο.

2. Ἡ μελέτη τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας περὶ πόλεως ἀγνόησε τοὺς ὁρισμούς πού ἐπισήμανα. Ὁ συνάδελφος κύριος Δεσποτόπουλος τοὺς θεωρεῖ ἄχρηστους, γιατί εἶναι ἀτελεῖς καὶ εὐκαιριακοί. Δὲ βλέπω, πῶς εἶναι δυνατόν νά εἶναι ἄχρηστες ὅποιεσδήποτε σκέψεις τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄν αὐτοὶ οἱ ὁρισμοὶ τῆς πόλεως προέρχονται πράγματι ἀπὸ παλαιότερα στρώματα τῶν *Πολιτικῶν*, μᾶς ἀποκαλύπτουν προσεγγί-

σεις τοῦ ὀρισμοῦ τῆς πόλεως προγενέστερες ἀπὸ τοὺς δύο κλασσικοὺς ὀρισμούς της. Ἄν ὅμως ἔστω καὶ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι μεταγενέστερος, μᾶς γνωρίζει κάποιον κλυδωνισμό τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψεως ἀναφορικὰ μὲ τὸν ὀρισμὸ τῆς Πόλεως. Τίθεται λοιπὸν ἓνα πρόβλημα σχετικῆς χρονολογίας τῶν ὀρισμῶν, ποῦ πρέπει νὰ ἀνανεώσῃ τις συζητήσεις γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολογία διαφόρων τμημάτων τοῦ ἔργου. Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ συνυπολογισμὸς ὅλων τῶν ὀρισμῶν θὰ θέσῃ τέρμα στὴν ἐπικρατοῦσα στατικὴ ἰδέα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὄρισε μιὰ μόνη φορὰ καὶ ὀριστικὰ τὴν πόλιν καὶ θὰ μᾶς προσφέρει τὴν ἀληθινή, δυναμικὴ, διάστασιν τῆς γενέσεως τοῦ ὀρισμοῦ της ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν Πολιτικῶν.

R É S U M É

LES DÉFINITIONS DE LA POLIS PAR ARISTOTE

La *polis* est définie par Aristote dans vingt passages des "Politiques". Seuls les deux premiers ont retenu l'intérêt des savants; les autres ont été négligés, bien à tort. En étudiant tous, en les interprétant et en les recoupant, on peut aboutir à des conclusions intéressantes.

1. Aristote définit la πόλις tantôt comme une espèce de κοινωνία, tantôt comme une espèce de πλῆθος. Or le terme "κοινωνία" est employé par Aristote avec deux sens différents; "πλῆθος" avec trois. Ainsi, "κοινωνία" signifie "groupe humain" (définitions numérotées par nous 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 17, 18, 19, 20) ou "participation" (9, 10, 11); "πλῆθος" veut dire "multitude" (13, 14), "ensemble ou synthèse" (17, 18), "nombre suffisant" (16).

2. Sur le plan des différences spécifiques, on constate que:

— en tant qu'une espèce de groupe humain, la polis est composée soit de sous-groupes soit d'individus; ceux-ci sont définis soit comme des citoyens au milieu, soit comme des "homoioi", soit comme les libres, soit comme libres et esclaves;

— la polis est une participation soit des citoyens à la constitution, soit de foyers et de clans à la vie parfaite, soit de clans et de villages à la vie parfaite et suffisante à elle-même;

— la polis est une multitude d'individus;

— la polis est un ensemble soit de citoyens, soit de citoyens et des membres de leurs familles, soit d'autres personnes aussi, y compris les esclaves;

— la polis est un nombre suffisant de citoyens.

3. Seules les deux premières définitions sont constituées selon les règles; les autres comportent de fautes ou sont incomplètes.

4. En dépit de leurs différences, les définitions en question ont de points communs; les concepts de "participation", de "multitude", d'"ensemble" ne s'éloignant pas au fond de celui de "groupe humain", qui, d'ailleurs, est la plus décisive. Les éléments de différence spécifique sont axiologiques, déontologiques, téléologiques et ontologiques. Les derniers accusent un certain flottement; les autres, eux, présentent une stabilité remarquable. Ce flottement, celui à propos des parties de la polis, et d'autres encore, sont d'une très grande utilité pour nous, parce qu'ils nous dévoilent certains moments de la pensée aristotélicienne. De ce fait, les définitions de la polis, par Aristote ne sont pas concurrentes; elles se complètent. Elles doivent être vues comme un ensemble. Cependant, elles sont hiérarchisées. Les deux premières définitions (1 et 2) sont plus réfléchies, plus développées et les seules à ne pas être occasionnelles. Le *genus proximum* "groupe humain" est employé douze fois contre trois de "participation", deux de "ensemble" et une de "multitude" et de "nombre suffisant". Il est également digne d'attention que "groupe humain" est le seul *genus proximum* à apparaître dans les deux définitions les plus réfléchies, les plus développées et non occasionnelles. Il est évident qu'Aristote avait conçu la polis par excellence comme un groupe humain, une association, une communauté. Les mêmes définitions contiennent également les *differentiae specificae* auxquelles tenait Aristote.